

Geografia wyobrażona i komparatystyka przestrzeni

Przestrzeń w badaniach literackich i kulturowych to temat eksploatowany co najmniej od czasów *Poetyki* Arystotelesa, a mimo to obecnie zdaje się on przeżywać prawdziwy renesans. Jak zauważa Elżbieta Rybicka:

„[c]hyba nic mocniej nie świadczy o współczesnym zainteresowaniu miejscem, topografią i geografią w humanistyce niż pojawienie się dziedzin badawczych z prefiksem geo: geofilozofia, geohistoria, geopoetyka, geokrytyka, geokulturologia. Dowodzą one przede wszystkim odejścia od myślenia o przestrzeni jako kategorii abstrakcyjnej w stronę miejsca i konkretnych lokalizacji – w konsekwencji kultura i wiedza zawsze są już usytuowane przestrzennie, a zarazem postrzegane i badane z konkretnego (jakkolwiek nie zawsze stałego) punktu widzenia”¹.

Jednym z terminów wymienionych przez Rybicką jest geopoetyka – która wprawdzie nie pojawia się *explicito* w tytule omawianej przeze mnie pracy zbiorowej pod redakcją Daniela Kalinowskiego, Małgorzaty Mikołajczak i Adeli Kuik-Kalinowskiej – ale z pewnością stanowi kluczowe pojęcie w rozważaniach autorów tej publikacji. Warto przypomnieć, że wspomniane określenie zostało po raz pierwszy wprowadzone pod koniec XX stulecia przez Kennetha White’a na oznaczenie badań dotyczących związków człowieka z miejscem (sytuacją przestrzenną), w której człowiek ów się znajduje². Geopoetyka jako pojęcie oraz odłam badań nad przestrzenią i miejscem zrobiła od tamtej pory międzynarodową karierę, ale mimo ogromnej popularności budzi zastrzeżenia literaturoznawców i komparatystów, gdyż oryginalny termin francuski (*géopoétique*) odnosił się do poezji (między innymi dlatego że White to poeta i jego prace noszą ślady poetyckiej wrażliwości autora), nie zaś – jak wskazuje polski odpowiednik tego terminu – do poetyki, czyli w uproszczeniu mówiąc: teorii opisu³. Wiele ważnych rozpoznań na temat obszaru badań kryjącego się pod tym mało precyzyjnym pojęciem można znaleźć w artykule Edwarda Kasperskiego, który jak sądzę, słusznie zawęży rozumienie geopoetyki do analizy „»formy przestrzennej« utworu, dzieła sztuki lub artefaktu kulturowego”, i wskazuje, że jej przedmiot jest różny od tego, czym się zajmuje „geografia literacka, geokrytyka oraz geosymbolika”⁴.

¹ Zob. E. Rybicka, *Geopoetyka, geokrytyka, geokulturologia. Analiza porównawcza pojęć*, „Białostockie studia literaturoznawcze” 2011, nr 2, s. 27.

² Zob. szerzej na temat K. White, *Geopoetyki*, wybór i tłum. K. Brakoniecki, Olsztyn 2014, a także m.in. E. Rybicka, *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*, Kraków 2014.

³ Zastrzeżenia co do terminu „geopoetyka” wyraża chociażby wspomniana już przeze mnie Rybicka. Zob. eadem, *Geopoetyka, geokrytyka...*, s. 29.

⁴ E. Kasperski, *Geopoetyka. Ku nowej poetyce przestrzeni – pierwszy krok w chmurach...* [w:] *Geografia wyobrażona regionu. Literackie figury przestrzeni*, pod red. D. Kalinowskiego, M. Mikołajczak i A. Kuik-Kalinowskiej, Kraków 2014, s. 22.

Kalinowski, Mikołajczak i Kuik-Kalinowska, wykluczając ów termin z formuły tytułowej, uniknęli więc (przynajmniej częściowo) kontrowersji związanych z rozumieniem tego określenia oraz potencjalną niespójnością perspektyw badawczych. Zdecydowali się na szersze, mniej obciążone ideologicznie i bardziej wyraziste wyrażenie: „geografia wyobrażona”⁵ (z dopowiedzeniem: „literackie figury przestrzeni”). W publikacji rzeczywiście dominują artykuły z zakresu geografii literackiej i imagologii, ale nie brak też – czemu jak się wydaje, nie udało się redaktorom zapobiec – tekstów poświęconych geopoetyce w rozumieniu Kasperskiego. Tak czy owak, warto wypunktować mocne strony omawianej książki, gdyż niedociągnięcia merytoryczne w postaci niespójności metodologicznej (zwłaszcza przy omawianiu tematów rozległych, a do takich z pewnością należy problem przestrzeni w kontekście społecznym i literacko-kulturowym) oraz „lepszych” bądź „gorszych” studiów i analiz to częsta i trudna do wyeliminowania wada prac zbiorowych.

Po pierwsze więc, na uwagę zasługuje to, że przedmiot badań w *Geografii wyobrażonej regionu* został ograniczony do reprezentatywnego fragmentu polskiej „geografii wyobrażonej”, czyli wybranych regionów (kolejno: ziemi lubuskiej, Białostoczczyzny, tak zwanych Ziemi Odzyskanych, Kaszub, Warmii i Mazur) oraz miast (Krakowa, warszawskich Bielan, Słupska i okolic). Artykuły, z małymi wyjątkami, ułożono tematycznie, dzięki czemu czytelnik nie gubi się w rozpoznaniach dotyczących różnych miejsc, ale może na bieżąco uzupełniać bądź weryfikować wiedzę na temat tych obszarów. Owa porządkująca strategia załamuje się jednak w ostatniej części książki (*Poza literaturę. W stronę komparatystyki*), w której – jak wolno sądzić – nie udało się utrzymać spójności tematyczno-merytorycznej i w której między innymi wraca temat Pomorza. Co więcej, warto już w tym miejscu zasygnalizować, że mimo zwodniczego tytułu wspomnianej ostatniej części publikacji duch komparatystyczny przenika *de facto* zdecydowaną większość artykułów, których autorzy badają wybrane wyobrażenia spacialne z uwzględnieniem pozaliterackich mediów (słuchowisko radiowe) czy dyskursów (dyskurs polityczny i ideologiczny); sama wreszcie imagologia (patronująca na przykład części trzeciej: *Imagologie terytorialne w regionalnych narracjach tożsamościowych*) to wszakże istotne ogniwo nowoczesnie rozumianych badań porównawczych.

Komparatystyczne nacechowanie czy też odchylenie prac zamieszczonych w *Geografii wyobrażonej...* to kolejny ważki aspekt omawianej pracy. Uzmysławia on czytelnikowi chociażby to, że nie da się analizować tytułowych „literackich figur przestrzeni” w oderwaniu od życia społecznego badanego regionu czy miasta bądź w izolacji od innych tekstów kultury, które również temat ten eksploatują – wspomnianą tezę potwierdzają zresztą wybrane przez autorów przykłady pisarstwa: twórczość Eugeniusza Pauksty, Kazimierza Brakonieckiego, Ignacego Karpowicza itp. Mikołajczak słusznie wskazuje w artykule wstępnym, że zaprezentowane w tomie

⁵ Termin ten też zdobył ostatnio popularność w badaniach nad przestrzenią w kontekście literacko-kulturowym. Zob. przykładowe prace: S. Škrabec, *Geografia wyobrażona. Koncepcja Europy Środkowej w XX wieku*, tłum. R. Sasor, Kraków 2013; *Od Syberii po Amerykę. Geografia wyobrażona polskich romantyków*, pod red. A. Kołos, T. Ewertowskiego i K. Szmida, Poznań 2013.

„badania regionalistyczne realizują (...) odejście od literaturocentryzmu cechującego wcześniejsze modele uprawiania komparatystyki poprzez wprowadzenie do słownika dyscypliny pojęć kulturowych, nacisk na społeczne i polityczne uwarunkowania komparatystycznego dyskursu oraz interdyscyplinarność”⁶.

Po trzecie, sądzę, że wybór na przedmiot badań takich miejsc na mapie Polski, jak właśnie ziemia lubuska, Kaszuby czy Białostoczczyzna, a zatem regionów zdecydowanie mniej (lub nawet prawie nieobecnych) w literaturze i literaturoznawstwie „mainstreamowym” (czyli w tak zwanej literaturze wysokiej oraz poświęconych jej studiom realizowanym w dużych ośrodkach akademickich), okazał się bardzo trafny. Pokazał bowiem znaczącą lukę w dotychczasowych studiach i analizach z zakresu regionalistyki oraz zaowocował przyrostem wiedzy na temat wspomnianych obszarów oraz powiązanej z nimi twórczości lokalnej, czasem pierwszo-, a czasem drugo- i trzeciorzędnej. Ponadto uzmysłowił różnorodność omawianych w tomie ziem (na przykład wielokulturowość Białegostoku, o której pisze Katarzyna Sawicka-Mierzyńska) oraz ich specyfikę (lub jej brak, jak w wypadku ziemi lubuskiej, na co wskazują Arkadiusz Kalin, Kamila Gieba i Małgorzata Mikołajczak).

Warto też, po czwarte, podkreślić patronujące większości szkiców przeświadczenie – stanowi ono moim zdaniem jeden z filarów tego tomu – że region jako punkt wyjścia do badań regionalności literatury i kultury to nie tylko kategoria przestrzenna, lecz także społeczna; to przestrzeń życia, przeżywania, oceniania oraz budowania tożsamości jego mieszkańców; przestrzeń interakcji, świadomości tego, co swoje i obce, oraz tego, co historyczne i stanowiące konstytutywną cechę pamięci kolektywnej⁷. Studia nad geografiami wyobrażoną regionu nie służą więc, jak mogłoby się na pozór wydawać, jedynie podtrzymaniu przaśnego „patriotyzmu lokalnego”. Uzmystawiają raczej, że owa lokalność (choć często postrzegana jako prowincjonalność) to część większej całości. Nawet ów popularny koncept – hasło „globalna wioska” – jak się okazuje, nie kryje w sobie nic innego jak zlepek takich właśnie prowincji. Mimo pewnej oczywistej unifikacji (sieciovki, Internet itp.) tym, co w dużym stopniu decyduje o naszej prywatnej tożsamości, jest jednak tożsamość kolektywna, osadzona w konkretnym tu i teraz – zwłaszcza w owym „tu”, na co kładą wyraźny nacisk autorzy artykułów.

Na uwagę zasługuje wreszcie wiele interesujących, pojedynczych rozpoznań dotyczących konkretnych przedstawień przestrzeni. Przykładowo Kalin łączy swoje rozważania dotyczące mitu Ziemi Odzyskanych z inspiracją myślą Edwarda Saïda, a przy okazji unika naiwnego tropienia śladów postkolonializmu na ziemiach polskich. Z kolei artykuł Rafała Foltyna *Retra. Święte miejsce Słowian na przestrzeni wieków* to ciekawy przykład badań, które określiłabym jako „mitoznawstwo regionu”, w którym analizy z zakresu historii literatury i kultury przeplatają się z interpretacjami współczesnych tekstów piosenek

⁶ M. Mikołajczak, *Geografia wyobrażona regionu – wstęp do regionalnej komparatystyki* [w:] *Geografia wyobrażona regionu. Literackie figury...*, s. 17.

⁷ Zob. na ten temat zwłaszcza J. Flink, *Magia miejsca w narracji regionalnej. O ikonosferze Pomorza w niemieckiej literaturze po 1945 roku* [w:] *Geografia wyobrażona regionu. Literackie figury...*, s. 146–147.

metalowych. Opisywane przez Katarzynę Taborską polonocentryczne strategie kształtowania wyobrażeń na temat polsko-niemieckiego (czy też jak chce autorka: „niemiecko-polskiego”) pogranicza przypominają zaś o wielokulturowej i przez to burzliwej, zmiennej tożsamości tego miejsca. Interesujące wydają się ponadto prace Kalinowskiego i Kuik-Kalinowskiej poświęcone literaturze i kulturze Kaszub, zobrazowane przykładami z tekstów sformułowanych w charakterystycznym dla tego regionu medium językowym. Z artykułów obojga badaczy wyłania się bardzo sugestywny i z pewnością godny bliższego poznania obraz lokalnej twórczości oraz towarzyszących jej mitów i motywów.

Jak więc wygląda geografia wyobrażona zaprezentowanych w książce regionów? – zapyta czytelnik po lekturze tomu. Odpowiedź powinna zostać sformułowana ostrożnie, gdyż zawarte tu studia i analizy nie wyczerpują zagadnień teoretycznych powiązanych z geografiami literacką czy wspomnianą przeze mnie na początku geopoetyką, ale jak się wydaje, będą stanowić inspirujący pretekst do dalszych, bardziej pogłębionych rozważań. Na podstawie artykułów można jednak wytyczyć pewne punkty orientacyjne, swego rodzaju miejsca wspólne, które pozwalają naszkicować mapę problemową obrazującą treści kryjące się pod tytułową formułą. Jednym z takich punktów jest na pewno mitologia regionu – czasem manipulowana oraz nacechowana ideologicznie w zależności od okoliczności dziejowych i społecznych koniunktur (jak w wypadku ziemi lubuskiej i ogólnie terenów położonych po obu stronach Odry), a innym razem przeniknięta elementami podtrzymującymi lokalną tożsamość (Kaszuby). Kolejny element to pogranicze jako przestrzeń heterogeniczna, wielokulturowa, polifoniczna oraz właściwe dla niej bogactwo palimpsestowych tekstów kultury ilustrujących długi i chwilami niezwykle ożywiony proces budowania tożsamości kolektywnej. Warto także pamiętać, że geografia wyobrażona to także przestrzeń konstruowana, a zatem obejmuje ona zarówno pejzaż mentalny, jak i wszelkie miejsca magiczne (metafizyczne czy też epifaniczne) oraz ich symbolikę.

Co znamienne, realizowane i rozwijane w publikacji Kalinowskiego, Mikołajczak i Kuik-Kalinowskiej hasła oraz obszary problemowe powinny, jak sądzę, spotkać się z żywym zainteresowaniem nie tylko wąskiej grupy specjalistów podzielających podobne pasje badawcze, lecz także z szerszym gronem odbiorców zafascynowanych różnorodnością polskiej kultury oraz łaknących wiedzy na ten temat. Ów popularyzatorski zamysł widać zresztą w samym tomie, który został uzupełniony o notki biograficzne przybliżające czytelnikom sylwetki autorów i redaktorów książki.

Geografia wyobrażona regionu. Literackie figury przestrzeni,
pod red. Daniela Kalinowskiego, Małgorzaty Mikołajczak,
Adeli Kuik-Kalinowskiej, Kraków 2014.